

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında torpaq və su sərvətləri ekoloji amil kimi

Yusif Mahmudov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Annotation. Torpaq mühitin biokos maddəsi kimi canlı və cansız aləmlərin əlaqələrini konkret göstərən varlıqdır. Torpağın bir sərvət kimi ekoloji əhəmiyyəti öncə onun əkinə yararlılığı ilə müəyyən edilir. Ona görə də torpağa tərif verərkən bu amil qeyd olunur: torpaq – yerin bitkilər bitən münbit üst qatıdır. Torpağın münbitlik dərəcəsi onun tərkibindəki humus maddəsinin miqdarından asılıdır. Çürüntülü torpaqlar humusla zəngin olduğu üçün burada bitən bitkilərin növmüxtəlifliyi və məhsuldarlığı da yüksək olur. Kifayət qədər münbit olmayan torpaqlar kəsib hesab edilir, məhsulverimi isə aşağı olur. Belə torpaqlarda əkilən bitkilər zəif inkişaf edir. Məhsuldarlığın yüksək olmasında suyun da əhəmiyyəti çox böyükdür. Su hər şeydən əvvəl ilk həyatın yarandığı mühitdir. Ona görə də canlı orqanizmlər də daxil olmaqla suyu torpaq, hava və iqlim (günəş şüaları, külək, rütubət, istilik və s.) komponentləri ilə birlikdə ətraf mühitin əsas amillərindən hesab edirlər. XII əsrdə yaşayıb-yaratmış böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi əsərlərində hər iki amilə geniş toxunub. Tədqiqat obyektinə olaraq seçdiyimiz bu mövzuda dahi şairin ekoloji fikirləri araşdırılır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, torpaq və su, ekoloji problem, ətraf mühit, təbii sərvətlər, kimyəvi çirklənmə

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 01.09.2021; qəbul edilib – 08.09.2021

Soil and water resources as an ecological factor in the creativity of Nizami Ganjavi

Yusif Mahmudov
Doctor of Philosophy in History

Abstract. The soil as a biocos substance of the environment is a being that concretizes the relations of the living and inanimate worlds. The ecological significance of the soil as a wealth is determined primarily by its suitability for cultivation. Therefore, when determining the soil, this factor is noted: the soil is the fertile upper layer of the earth in which plants grow. The degree of soil fertility depends on the amount of humus substance in it. Since decaying soils are rich in humus, the species diversity and yield of plants growing here are also high. Insufficiently, fertile soils are considered poor, and yields are low. Plants planted on such soils do not develop well. In high yields, water is also of great importance. Water is, first of all, the environment in which the first life is born. Therefore, water, including living organisms - soil, air and climate [sunlight, wind, humidity, heat, etc.] are considered the main environmental factors in combination with components. The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, who lived and worked in the XII century, extensively touched on both factors in his works. This topic, which we have chosen as the object of research, explores the ecological ideas of the brilliant poet.

Keywords: Nizami Ganjavi, soil and water, ecological problem, environment, natural resources, chemical pollution

Article history: received – 01.09.2021; accepted – 08.09.2021

Giriş / Introduction

Tarixən bəşəriyyətin inkişafında torpağın əkin kimi istifadəsi həlledici amillərdən biri olub. Torpağın bu xüsusiyyəti bütün dövrlərdə yaradıcı insanların əsərlərində öz əksini tapıb. Nizami Gəncəvinin təbiət görüşləri sistemində ekoloji faktorlar xüsusi maraq kəsb edir. Torpağın bir sərvət kimi ekoloji əhəmiyyəti onun əkinə yararlılığı ilə müəyyən olunur. Yəni torpağın münbit olması əsas şərtidir. Münbit olmayan torpağın məhsulverimi çox aşağı olduğundan belə torpaqlar əkinə yararlı hesab edilmir. Şoran və eroziyaya uğramış torpaqlarda əkin işləri aparmaq, toxum səpmək həm folklor nümunələrində, həm də dini baxışlarda pislənib. Qeyri-münbit torpaqların kəsib hesab edilməsi səbəbsiz deyil. Belə torpaqlarda əkilən bitkilər çox zəif inkişaf edir. Məhəmməd peyğəmbərin vəsiyyətlərinin birində deyilir: Ya Əli, dörd əməl hədəf və artıqdır. Doyduqdan sonra yemək; Günəş işığında çıraq yandırmaq; şoran torpağa toxum əkmək; qədirbilməyə yaxşılaşmaq [8].

Əsas hissə / Main Part

Torpağın şoranlaşması bu gün də ciddi ekoloji problemlərdən biridir. Çünki şoran torpaq heç bir məhsul vermir. Təsədüfi deyildir ki, Peyğəmbər şoran torpağa toxum əkməyi hədəf hesab edib [7]. Nizami Gəncəvi isə yazırdı:

*Hər kim toxum əksə şoranlıq çölə,
Birca peşimançılıq gətirər ələ. [6]*

Böyük şair problemin elmi mahiyyətinə vararaq, şoranlıq sahəyə toxum səpməyin mənasız olduğunu bildirir. Çünki belə torpaqlarda lazımi qədər qida ehtiyatı olmadığı üçün bitki normal inkişaf edə bilmir, yaxud məhsuldarlıq keyli az olur. Ona görə də şair misralarının birində toxumu şor yerə səpən əkinçini nədan adlandırır:

*Padşaha nəsihət verən bir insan
Toxumunu şor yerdə səpmiş o nədan. [3]*

Ekoloji amil kimi torpaqla bərabər canlı orqanizmin inkişafında suyun da faydası böyükdür. Onun təmizliyinin qorunub saxlanması və həyat fəaliyyəti ilə əlaqəli biokimyəvi proseslərin getməsi üçün mütləq su tələb olunur. Su yaxşı həlledici və yuyucudur, sanitariya-gigiyenik cəhətdən əvəz edilməzdir, maddələr mübadiləsinin tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təsədüfi deyildir ki, hələ ən uzaq tarixdən başlayaraq bu cansız varlıq haqqında bir-birindən maraqlı fikirlər söylənilmiş, hekayətlər danışılmış, folklor nümunələri yaradılmışdır. Nizami Gəncəvi təbii sərvət kimi suyun elmi mahiyyətinə varır, onu ələmə həyat verən, can verən maddə varlıq kimi dəyərləndirir və düzgün olaraq qeyd edir ki, susuz heç bir orqanizm yaşaya bilməz, heç bir canlı hüceyrə fəaliyyət göstərə bilməz. Yəni canlı orqanizmdə gedən bütün həyatı vacib proseslər məhz su mühitində gedir, maddələr mübadiləsi nəticəsində orqanizmdən kənarlaşmalı olan tullantılar su vasitəsilə xaric olunur.

*Su kimi ələmə həyat ver, can ver,
Hər rəngə uyğunlaş, dərddə dərman ver. [4]*

Şair həm də inamla deyir ki, cansız da olsa su sənə yaxın olan bir dost kimidir, onun saflığına inanmamaq mümkün deyil:

*Ən yaxın dostuma sirrini inan
Zir-zibil çıxarmı heç təmiz sudan. [2]*

Şair-filosof Nizami Gəncəvinin ətraf mühit haqqında təsəvvürləri dərin və çoxşaxəli olub elmi əhəmiyyətə malikdir. Böyük Nizamın təbiət görüşləri sistemində ekoloji faktorlar daha çox diqqəti cəlb edir.

*Ağac əkən zaman elə yerdə ək
Ki yaqın biləsən o bar verəcək.* [1]

Müəllif burada torpağın mineral maddələrlə, üzvi qalıqlarla zəngin olduğunu, belə torpaqda bitkinin normal inkişaf edə biləcəyini göstərir.

*Ağac əkilməli münbit bir yerdə
Ta behişt bağı tək meyvələr verə.* [6]

Dahi şair torpağın məhsul verimini əngəlləyən səbəblərdən biri kimi şorlaşma ilə bərabər səhrələşməyə aparıb çıxaran eroziya haqqında da məlumat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, eroziya - torpağın münbit üst qatının aşınması, dağılmasıdır. Eroziyanın bir neçə əmələgəlmə səbəbləri var: Su eroziyası, külək eroziyası və antropogen təsirlərdən yaranan eroziya. Sonuncuya irriqasiya eroziyasını, müharibənin fəsadı kimi hərbi eroziyanı, heyvanların intensiv hərəkəti ilə əlaqəli yaranan eroziyanı və s. misal göstərmək olar. Biz Nizami Gəncəvinin əsərlərində adıçəkilən bu tip eroziya nümunələrindən birinə baxaq:

*Torpaqla qurd dostluğu eləyir daim külək,
Özü yüngül, əli boş, heç nə itirməyəcək.* [5]

“Küləyin torpaqla qurd dostluğu” – ifadəsində şiddətli külək əsməsi nəticəsində torpağın üst qatının dağılması fikri əks olunmuşdur. Şair ikinci misrada güclü küləyin özünün bununla heç nə itirmədiyini, lakin torpağa ciddi ziyan vurduğunu, otlağa və əkinə yararlı münbit hissəni sovurub apardığını qeyd edir. Bu, həm də torpağın məhsuldarlığı səviyyəsinin aşağı düşməsi deməkdir.

İqlim komponenti kimi quraqlığın ətraf mühitə vurduğu ziyan da çox güclü təsirə malikdir. Nizami quraqlığın zərərli təsirinə də toxunub.

*Bir əkin yerini vursa quraqlıq,
Yağışın mənası qalarmı artıq.* [4]

Quraqlığın kəskin ekoloji faktor kimi ətraf mühitə vurduğu zərər fəlakətli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu zaman yaşıl bitkilər kütləvi şəkildə tələf olar, torpaq susuzlaşır və s. N.Gəncəvi mövcud problemləri aradan qaldırmaq üçün torpağa qayğıkeş münasibətə önəm çəkir:

*Yenidən abad et bu köhnə bağı,
Torpaqdan təmizlə köhnə alağı.* [4]

və ya:

*Çox da acıqlanma, bərk savaşı olar,
Torpaq bərkidicə dönüb daş olar.* [1]

Şumlanmayan, əkilməyən torpaq bərkiyir, kərsəyə çevrilir, əkinə yararlı forması dəyişir. Torpaq şumlandıqca narınlaşır, danəvərləşir, susaxlama qabiliyyəti yaxşılaşır, rütubəti, nəmliyi qorunur. Bunların bitkinin kökü, toxum və cücərtisi üçün faydası vardır. Ona görə də şair torpağa qayğı göstərməyin vacib olduğunu bildirir.

Biogeosenozun komponentləri arasında daim maddələr dövrünü gedir. Həyatın ilk dövrlərindən başlayan bu proses getdikcə mürəkkəbləşmiş, onun həyata keçirilməsi üçün hər bir qruplaşmada qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddələr hazırlayan canlılar – produsentlər, otçuyən və ətçuyən heyvanlardan ibarət konsumentlər və üzvi maddələri qeyri-üzvi maddələrə parçalayan redu-sentlər kimi qida zənciri formalaşmışdır. Nizami bu prosesi aşağıdakı şeir parçasında dəqiq və düzgün vermişdir.

*Torpaqda yaşayanlar dönüb torpaq oldular,
Min canı qucdüğünü hardan bilsin bu məzur?*

Yaxud

*Qaytar bu ərsədən gələn Tanrı əmanətini,
Qaytar qara torpağa öz torpaq cəsədini.
Qaytar çərxin borcunu, bu torpağı tərək elə,
Torpaq hər nə veribsa, bir gün alır... dərk elə.* [5]

Torpağa düşmənin gözü ilə baxmaq, heç bir qaydaya sığmayan şəkildə onu istismar etmək, dincə qoymadan fasiləsiz əkmək torpağın gücdən düşməsinə səbəb olur. Nizami tələp edir ki, torpağa əhalinin dolanışığını təmin edən təbii sərvət kimi baxmaq lazımdır. Neqativ münasibət bəsləmək yaxşı iş deyildir, ona diqqət və qayğı gərkdir:

*Yaşa ki, dünyaya işıq verəsən,
Torpağa göz dikmə ilan kimi sən.* [4]

Bunun baş verməməsindən ötrü əkin üçün nəzərdə tutulmuş sahə növbəli şəkildə istifadə olunmalı, torpaq mütləq dincə qoyulmalıdır. Nizami “İskəndənməmə” poemasında bu məsələyə də toxunur:

*Torpaq tək dincliklə daim yoldaş ol,
Qoy fələk tələssin, sən ağırbaş ol.* [2]

Torpağın heriyə (dincə) qoyulması hələ orta əsrlərdə, feodalizm dövründən məlumdur. Gücdən düşmüş torpağın dincə qoyulması faydalı baxımdan bu gün də aktualdır.

Su canlı orqanizmin əsasını təşkil edir. Canlı orqanizm üçün suyun faydası çoxdur, lakin tərkibində zərərli maddələr olmayan suyun. Çirklənmiş sular, yararlı hesab edilən sular fəsadlar törədir. Bu cür suların içilməsi məsləhət görülmür. Suyun çirklənməsi çağdaş dövrümüzün mühüm ekoloji problemlərindən biridir. Nizami yaşadığı zamanın çirklənmiş və zərərli sularından da bəhs etmişdir.

Bununla belə, Nizami suyun qüdrətinə inanır, onun faydalı cəhətlərini açıqlayır, müalicə əhəmiyyətinə diqqət cəlb edir. Su həyatın başlanğıcı, yaradıcısı və əmələ gəldiyi mühitdir. Susuz heç bir orqanizm yaşaya bilməz, heç bir canlı hüceyrə fəaliyyət göstərə bilməz. Sağlamlığımız üçün güvənə biləcəklərimiz sırasında yeyinti məhsulları, qida vasitələri önəmli yer tutur. Təmiz suyu da bura aid etmək olar. Keyfiyyətli su orqanizmin normal fəaliyyətində əsas yerlərdən birini tutur.

*Sakit axan su kimi yaşamağı seç peşə,
Yüngül suyun qiyməti ağır olur həmişə.* [5]

Təbiətdə suyun 2 növü vardır: adi (yüngül) su və ağır su. Ağır suyun tərkibində hidrogenin yerinə izotop deuterium olur. İçməli su yüngül hidrogenin (protium) oksigenlə əmələ gətirdiyi birləşmədir. Protiumdan fərqli olaraq, deuteriumun əmələ gətirdiyi su “ağır su” adlanır. Kimyəvi re-

aksiyalar ağır su ilə yavaş gedir. Fiziki xassələrinin yaxınlığına baxmayaraq, ağır su içməyə yaramır. Yüngül su isə gündəlik məişətdə və təsərrüfatda istifadə etdiyimiz adi, təmiz sudur. Ekoloji təmiz su sağlamlıq üçün çox vacibdir və faydalıdır. Təsədüfi deyildir ki, bir çox hallarda müalicə məqsədilə tövsiyə edilir. Ona görə də N.Gəncəvi “yüngül su” adlandırdığı bu cür sulara xüsusi hal kimi yanaşır.

Hər şeyi qədərində istifadə etdikdə faydalı olur. Nizami deyir ki, hətta dirilik suyu (müalicə, dərman mənasında) çox içilsə zərər verər.

*Bir dirilik suyu olsa da bu su,
Başdan aşsa əgər, vardır qorxusu.* [1]

Bütün suların içməli olduğunu ehtimal etmək düz deyil. Elə sular var ki, uzun müddət yığıntı şəklində toplanıb qalır; lillənir, çamur bağlayır. Ölmüş mikroskopik canlıların qalıqları bu cür sulara çox olur; bitki qalıqlarının, heyvan cəsədlərinin çürüntüləri kəşif qoxu verir, xoşagəlməz dad gəlir, rəngi dəyişir. Belə su nəinki içməyə yaramır, hətta sağlamlıq üçün ciddi fəsadlar törədə bilər. Bəzən bu cür sulara zəhərli maddələr də qarışır. Suyu düşmüş əşya qırıntısı su ilə kimyəvi reaksiyaya girərək zəhərli birləşmələr əmələ gətirir.

*İçmə heç bir zaman yoxlanmamış su,
Əvvəl başqasında yoxla bir onu.* [2]

Nizami qeyd edir ki, bərk susasan da qarşılaşdığın hər suyu içmə. Hər şeyə bir paltar biçmək mümkün olmadığı, yaraşmadığı kimi hər rast gəldiyin suyu içmək də doğru deyil. Şair demək istəyir ki, keyfiyyətinə bələd olmadığı su içilsə orqanizmin sağlamlığına zərər verə bilər.

*Hər rast gələn suyu içmək yaramaz
Hər şeyə bir paltar biçmək yaramaz.* [1]

Keçmişdə uzaq səfərlərə çıxan və istiyə, susuzluğa tab gətirməyən dəvə karvanını bir vadi kimi şoranlığın aldadıcı görünüşü cəlb edirdi. Şoran torpaqlarda duz kristalları cüzi nəmişlik yadır və uzaqdan sucaq təsiri bağışlayır. Ona görə də Nizami deyirdi ki:

*Sulu görünürək nə qədər şoran
Su axtaranları qırmış susuzdan.* [1]

Bildiyimiz kimi, torpağın səthində yığılıb qalmış mənşəyi bəlli olmayan tullantılar (gübrələr, pestisidlər və s.) yağış vasitəsilə yuyularaq torpağa hopur. Nəticədə onun çirklənməsinə, məhsuldarlığının aşağı düşməsinə, burada yetişəcək bitki məhsullarının keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Yaxud yağış sularına qarışaraq ətrafdakı su hövzələrinə axıb onun çirklənməsinə səbəb olur.

*Bu natəmiz torpaqda, ey pəhrizci köüllər,
Təmiz su gəzməyiniz əbəs deyilmə məgər?* [5]

Dolanışq tələbatı, maddi ehtiyac zaman-zaman əhalinin su hövzələrinə yaxın ərazilərdə ev tikmələrinə, yaşayış məntəqələri salmalarına səbəb olmuşdur. Belə yerlərdə məskunlaşan insanlar çox vaxt ekoloji fəlakətə üz-üzə qalmalı olurlar. Çay daşqınları, sel-su basmaları, suyun səviyyəsinin qalxması ağır fəsadlarla nəticələnir. Ona görə də dahi şair aşağıdakı misralarında haqlı idi.

*Selin-suyun ağzında ev-əşik quran insan,
Bari bir qapı aç ki, sel gələndə qaçasan.* [5]

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qadın skelet qalıqlarında rast gəlinən mirvari dənələrinin əmələ gəlməsi su mühitində gedir. Mirvari – bədii ədəbiyyatda dürr və sədəf kimi də işlədilir. Mirvari sulara yaşayan molyusk çanaqlarında suyun iştirakı ilə əmələ gəlir. Nizami yazır:

*Görərsə buluddan sədəf səxavət
Bulud da sədəfdən görər məhəbbət.* [6]

Balıqçulağı və ya molyuskanın (bu dəniz midiyası da ola bilər) çanağına kənar cisim (qum zərrəciyi, xırda daşlar, parazitlər və s.) düşdükdə qıcıqlanaraq xüsusi maddə ifraz edir və yad cismin ətrafında mirvari maddəsinin laylarından ibarət nazik təbəqə əmələ gətirir. Bir müddət sonra o molyusku müdafiə edən mirvari dənələrinə çevrilir. Sədəf adlanan bu maddə mirvari aqreqatı (kalسيوم karbonat - əhəng kristalı) və buynuz maddəsindən (konxiolindən) ibarətdir.

Qədim dövrlərdən başlayaraq, hələ də dəyərinə itirməyən mirvari dənələri həm bəzək məmulatlarının hazırlanmasında və bir sıra xəstəliklərin müalicəsində şəfəverici vasitə kimi işlədilir. Quru molyusklardan fərqli olaraq, su hövzələrində yaşayan molyusklarda sədəfin əmələ gəlməsi bu prosesdə suyun əhəmiyyətli dərəcədə iştirakını göstərir. Böyük Nizami “bulud nə səpərsə göylərdən yerə, sədəf də onları çevirər dürrə” – dedikdə bunu nəzərdə tuturdu.

Nəticə / Conclusion

N.Gəncəvinin bioekoloji fikirləri çox az tədqiq olunan sahələrdədir. Onun daha geniş tədqiqinə ehtiyac vardır. Hesab edirik ki, çağdaş ekologiya elmi üçün bunun faydası ola bilər. Nizamının ekoloji fikirlərinin həm elmi, həm də tədris nəşrlərinə daxil edilməsini zəruri sayırıq.

Ədəbiyyat / References

1. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: “Lider”, 2004.
2. Gəncəvi N. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı: “Lider”, 2004.
3. Gəncəvi N. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: “Lider”, 2004.
4. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: “Lider”, 2004.
5. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: “Lider”, 2004.
6. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı: “Lider”, 2004.
7. Mahmudov Y. İslam dinində ətraf mühitə münasibətin bəzi məsələləri. // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə kafedrasının təşkil etdiyi aspirant və dissertantların elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: “Borçalı”, 2002.
8. Ya Əli. // “Dədə Qorqud” jurnalı, № 1, 1993.

Почвенные и водные ресурсы как экологический фактор в творчестве Низами Гянджеви

Юсиф Махмудов

Доктор философии по истории

Резюме. Почва как биокосная субстанция среды – это существо, конкретизирующее отношения живого и неживого миров. Экологическая значимость почвы как богатства определяется прежде всего ее пригодностью для возделывания. Поэтому при определении почвы отмечается этот фактор: почва – это плодородный верхний слой земли, в котором растут растения. Степень плодородия почвы зависит от количества гумусового вещества в ней. Так как разлагающиеся почвы богаты перегноем, то и видовое разнообразие и

урожайность растений, растущих здесь, также высоки. Недостаточно плодородные почвы считаются бедными, а урожайность низкой. Растения, высаженные на таких почвах, плохо развиваются. В высокой урожайности вода также имеет большое значение. Вода – это, прежде всего, среда, в которой зарождается первая жизнь. Поэтому вода, в том числе и живые организмы, – почва, воздух и климат (солнечные лучи, ветер, влажность, тепло и т.д.) считаются основными факторами окружающей среды в сочетании с компонентами. Живший и творивший в XII веке великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви в своих произведениях широко затронул оба фактора. В этой теме, которую выбрал автор в качестве объекта исследования, исследуются экологические идеи гениального поэта.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, почва и вода, экологические проблемы, окружающая среда, природные ресурсы, химическое загрязнение